

ПРИНЦИПИ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Ю. В. Цюкало,
здобувач Науково-дослідного
Інституту інтелектуальної
власності Національної
академії правових наук
України

Розмаїття форм організації життя суспільства, способів встановлення норм поведінки для його членів зумовило різні в підходи до формування цивільного права у різних правових системах. Історично під впливом різних факторів державність припускала й формування свого права, що було б властиве їй відповідно до звичаїв, норм моралі, що склалися на певній території.

Англосаксонська правова сім'я, або система загального права, як її називають, є однією із найпоширеніших та найвпливовіших правових систем сучасного світу. За своїми основними параметрами, включаючи географічні (охоплення національних систем права в різних регіонах і частинах світу), культурні (поширення на держави з різною політичною і правовою культурою), історичні і інші фактори, а також за своїм впливом на інші правові системи ця правова сім'я, за висновками вчених, може змагатися лише з древнішою правовою системою – системою романо-германського права. Система загального права на сьогодні діє у таких державах, як Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо. Причому в міру розвитку суспільства і розширення між різними державами економічних, політичних і інших зв'язків вплив загального права в останнє століття не тільки не зменшився, а, навпаки, постійно зростає [1,63–84].

У сучасній українській науці питанням існування і функціонування англосаксонської правової системи та окремим її інститутам присвячено чимало праць таких відомих науковців, як О. А. Васянович, С. П. Головатий, Б. В. Малишев, Д. Г. Павленко, С. О. Погрібний, Д. М. Притика, Д. Г. Севрюков, Д. О. Тихомиров, В. В. Шабуніна, С. В. Шевчук та інші, але усі вони або розглядали її з погляду загальної теорії права, або спрямовували свої дослідження на конкретний правовий інститут. **Метою** ж нашого дослідження є визначення особливих закономірностей функціонування принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав в англосаксонській правовій системі та встановлення правової природи найбільш важливих з них.

Визначальну роль у англосаксонській правовій системі відіграє принцип розумності, добросовісності та справедливості, оскільки основним джерелом права тут є судовий прецедент і на його основі в кожному конкретному випадку можна визначити розумність чи нерозумність у поведінці особи. Розумність як принцип розглядається через категорію «розум», проте ні у навчальній, ні в науковій юридичній літературі немає єдиного підходу до згаданої категорії [2,718].

Р. Давид і К. Жоффре-Спіноза зазначають, що при спробах виробити загальне поняття категорії «розумності» як принципу здійснення суб'єктивних цивільних прав відомі англійські юристи (Кок і ін.) вказують на те, що «розум – життя права, і загальне право не що інше, як розум». Однак при цьому пояснюється: «розум не є якимось невизначеним почуттям справедливості конкретних індивідів». Це розум «в тому вигляді, в якому він розуміється суддями, які турбуються насамперед про створення чітко вибудованої системи права» [3, 265]. Окрім цього, розум сприймається (виключно в правозастосовчому плані) у вигляді прийняття розумного суддівського рішення з тієї чи іншої справи у випадках, коли є серйозні прогалини в механізмі правового регулювання відносин у певній сфері [2,718].

У ході пошуку рішення на основі розуму «необхідно перш за все керуватися загальними принципами чинного права, в чому відіграють відповідну роль доктрини, а також (головним чином в Англії) вислов-

Визначено особливі закономірності функціонування принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав у англосаксонській правовій системі та встановлено правову природу найбільш важливих з них, зокрема принципів розумності, добросовісності та справедливості, свободи вибору поведінки у здійсненні суб'єктивних цивільних прав, свободи договору, недопустимості зловживання суб'єктивними цивільними правами. Вказується на особливість правового регулювання прецедентним правом.

Ключові слова: розумність, добросовісність, справедливість, свобода волевиявлення, зловживання, шикана

лювання суддів про право (*obiter dictum*).

Наступним серед юридично закріплених принципів в англосаксонській правовій системі є принцип свободи вибору поведінки у здійсненні суб'єктивних цивільних прав. Досліджуючи його правову природу, варто було б звернути увагу на найкращу його ілюстрацію в англійському праві – свободу договору. На думку Є. А. Суханова, принцип свободи договору є основоположним для розвитку майнового (цивільного) обороту [4, 39], а В. Ф. Яковлев вказує, що принцип свободи договору є одним із ключових для цивільного права і найбільш значимим у його практичному втіленні [5, 43].

Останнім часом деякі іноземні правознавці стверджують про значне обмеження принципу свободи договору і навіть витіснення його з цивільного права. Так, німецькі вчені К. Цвайгерт, Х. Кетц, Я. Шапф звертають увагу на те, що з початку ХХ століття в сфері приватного права спостерігається стійка тенденція до стандартизації змісту договорів. Велика кількість індивідуальних договорів укладається на підставі різних «загальних умов укладання правочинів», «типових договорів», «договорів приєднання» тощо; одні суб'єкти, користуючись статусною або економічною перевагою, залежністю від них потенційних клієнтів-контрагентів, відверто нав'язують їм уніфіковані договірні кліше. Для позначення подібних явищ з'явився навіть спеціальний вираз: «*inequality of bargaining power*» – «нерівність переговорних можливостей» [6, 19–39; 7, 234–237]. Англійський цивіліст В. Ансон вказує на те, що «свобода договору ... в більш складних суспільних і промислових умовах колективного суспільства перестала мати свою ідеалістичну привабливість... Відбулася докорінна зміна як в суспільній оцінці договору, так і в політиці законодавця по відношенню до нього, і право сьогодні багато в чому перешкоджає свободі сторін укладати договір за їхнім розсудом» [8, 15].

Деякі англійські юристи прямо наголошують на тому, що нині принцип свободи договору втрачає свою значущість: свобода договору – визначальний фактор договірної права – витісняється стандартами справедливості і вимогами публічного порядку. Особливо це характерно для таких галузей законодавства, як захист прав споживачів, трудове, страхове, конкурентне право, в яких багато імперативних норм. Деякі зарубіжні вчені-цивілісти навіть пропонували замінити принцип свободи договору на принцип справедливості договору [9, 13].

На сучасному етапі розвитку не лише зарубіжного, а й вітчизняного цивільного законодавства певного поширення набула типізація, стандартизація окремих договірних відносин, викликана необхідністю захисту інтересів більш слабкої сторони цих відносин чи публічних інтересів. Однак не можна переоцінювати її масштабів та значення. Адже така типізація не є всеосяжною і не охоплює достатньо широкого кола питань, вирішення яких

належить до компетенції учасників договірних відносин. Л. Стемпняк стверджує, що типізація призведе до повного скасування принципу свободи договорів і потягне за собою неможливість функціонування інститутів цивільного права взагалі [10, 46]. А тому навіть гіпотетично її здійснення не уявляється можливим. В. Л. Мусіяка вказує, що типізація договірних відносин у більшості випадків має здійснюватися і здійснюється у виді «зразкових», «примірних» договорів. Їх дотримання не є обов'язковим, однак учасники договірних відносин завжди мають перед собою певну «канву», яку можуть наповнити бажаним змістом [11, 59]. Тому з пропозиціями зміни принципу свободи договору навряд чи можна погодитися. І. С. Зикін наполягає, що повне заперечення свободи розсуду сторін рівносильне запереченню самого інституту договору, підміні його адміністративними методами регулювання [12, 39].

Внутрішня воля при укладенні договору повинна бути належним чином виражена для її сприйняття іншою стороною. Тому свобода волі є основою для свободи волевиявлення, а вона, у свою чергу, служить підставою для свободи договору.

У правовій системі загального права договір, поряд із звичаєм, прецедентом та іншими правовими актами, є одним з найважливіших і найдавніших регуляторів суспільних відносин. І не випадково при вивченні сучасного договірної права Англії, США та інших країн англосаксонської історії договору в цій правовій сім'ї традиційно приділяється велика увага [13].

Відзначаючи цю обставину, Р. О. Халфіна небезпідставно писала стосовно англійського договірної права, що його не можна зрозуміти, не знаючи історичних передумов виникнення та розвитку договору в системі загального права і, зокрема, в англійському праві. Переважання прецедентного права, наголошує вона, відсутність єдиної загально визнаної кодифікації, нерозробленість системи права, відсутність чітких меж між різними його галузями, зовнішній консерватизм і прагнення зберегти стару форму навіть тоді, коли зміст її став абсолютно новим, – всі ці характерні для англійського права риси роблять неможливим глибоке вивчення основних інститутів англійського права без попереднього ознайомлення з їх історією, включаючи такий важливий юридичний інститут, як договір [14, 11].

Аналогічною є ситуація з вивченням договору і договірної права і в інших країнах загального права, зокрема в США, де, як підкреслює американський дослідник Є. Фарнсворт, «навіть війна за незалежність не стала в США причиною великого розриву зв'язку з англійською загально-правовою традицією» і внаслідок цього багато аспектів сучасного американського договірної права в рівній мірі зумовлені як історичними причинами, так і дією сил розуму [15, 16].

Ще одним надзвичайно важливим принципом у англосаксонській правовій доктрині є принцип

недопустимості зловживання суб'єктивними цивільними правами. Розглядаючи найбільш шкідливу його форму – шикану, тобто зловживання з наміром завдання шкоди, у державах англосаксонської правової системи (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо) замість терміна «зловживання правом», зокрема, суб'єктивним цивільним, використовується термін «шкідливість». Враховуючи цей факт, а також те, що англосаксонська система (система загального права) має своїм джерелом безліч судових прецедентів, проблематично визначити, чи відомий в цих державах принцип неприпустимості зловживання суб'єктивними цивільними правами. Деякі автори вважають, що система загального права не визнає вчення про зловживання правом, оскільки законодавчі акти і судові прецеденти не передбачають відповідальності за «злісне» здійснення права. На думку інших, окремі законодавчі акти і судові прецеденти вказують на існування доктрини зловживання правом.

У Великій Британії під шкідливістю розуміється дія або бездіяльність, в силу яких для особи незаконно створюється докучання, перешкода або занепокоєння при користуванні нерухомістю, угіддями або іншими подібними правами або шляхом впливу на здоров'я особи, її комфорт і зручність. Наприклад, в одній судовій справі суд визнав шкідливістю дії особи, яка створювала сильний шум у квартирі з єдиною метою – дошкулити сусіду, який заважав їй тим, що давав уроки музики, багато репетирував і влаштував концерти, вказавши у своєму рішенні, що якби подібні дії були здійснені «за умови відсутності навмисності у відповідача, рішення могло б бути абсолютно іншим» [16, 150]. Також заборонені угоди, що укладаються тільки для того, щоб заподіяти шкоду іншій особі [17, 67], наприклад, угоди, укладені боржником до початку процедури про його банкрутство та спрямовані на зменшення його активів. Відповідно до англійського Закону «Про неплатоспроможність» 1986 р. такі угоди повинні бути визнані недійсними [18, 147].

Зводом англійського цивільного права прямо встановлено заборону деяких видів шкідливості. Зокрема, заборонено пред'явлення особою позову іншій особі, а також ведення проти неї безуспішного кримінального, конкурсного або ліквідаційного процесу, що заподіяло потерпілому шкоду, яка полягає, наприклад, у згнєбленні його доброго імені, чи в грошових втратах тощо, або використання особою цивільних процесуальних прав для того, щоб інша особа зазнала збитків, що перевищують втрати правопорушника, що є відповідачем у цій справі. Окрім вищезазначеного, заборонено вчиняти: контракти, що спрямовані на вчинення незаконних дій або на заподіяння шкоди; контракти щодо вчинення дій, які підпадають під ознаки кримінально караного діяння; незаконний спосіб виконання угод; контракти, що суперечать «добру» і публічному порядку; контракти, що передбачають торгівлю з

ворожою державою; контракти, що спрямовані на обмеження торгівлі [17, 56].

Враховуючи законодавче поняття шкідливості, а також характер його сприйняття судовою практикою, слід визнати, що у Великій Британії «шкідливість» – це термін, який є близьким за значенням і змістом до терміна «зловживання правом». У цьому терміні є відображення ознак як шикани, так і інших форм зловживання суб'єктивним цивільним правом, тому що забороняються не тільки дії, виняткова мета яких – заподіяння шкоди, але також і бездіяльність, та й суб'єктивна сторона діяння може бути різною. Подібність зазначених термінів спостерігається також і у наслідках вчинення заборонених діянь. Так, за англійським правом, вчинення «шкідливості», також як і вчинення зловживання правом в інших країнах, спричиняє виникнення в особи, яка її допустила, обов'язку відшкодувати шкоду [16, 154–155] і усунути (припинити) «шкідливість» [17, 56; 16, 159]. Однак, на відміну від романо-германської правової системи, в англійському праві питання зловживання регламентовані більш детально і конкретно.

Американське право схоже з англійським, в тому числі в питаннях про зловживання. Наприклад, у параграфі 841.4 Цивільного кодексу штату Каліфорнія 1872 р. передбачено, що «будь-яка огорожа або інша споруда, що використовується як огорожа, перевищує без необхідності висоту в 10 футів та зведена навмисно з тим, щоб досадити власнику суміжної ділянки, визнається приватним правопорушенням» [19, 344]. Параграф 789.3 зазначеного Кодексу забороняє власнику навмисно припинити засноване на оренді або іншій законній підставі безстрокове володіння нерухомістю, вживаючи для цього відключення комунальних засобів, позбавлення нормального доступу до нерухомості і тому подібні дії [20, 336]. Вказані дії власника можуть бути зумовлені не тільки бажанням завдати шкоди іншій особі, але також супроводжуватися іншими цілями залежно від конкретних обставин.

Неприпустимими є також дії суб'єкта підприємницької діяльності, які формально перебувають у рамках права, але спрямовані на досягнення однієї мети – заподіяти шкоду своїм конкурентам (висловлювання про конкурента або про його діяльність, що хоча і відповідає дійсності, але є образливим для нього). Відповідальність за подібні дії існує у вигляді кримінального та адміністративного покарання і застосування деліктної відповідальності, що являє собою відшкодування реального збитку та упущеної вигоди, що передбачені главою 15 Зводу Законів США, який регулює торгівлю і підприємницьку діяльність, Законом про захист торгівлі та комерційної діяльності від незаконних обмежень і монополізму від 2 червня 1980 р. та іншими законами.

Отже, і Великій Британії, і США відомий термін «шкідливість», який є близьким за змістом і значенням до терміна «зловживання правом» і

використовується з метою стабілізації та нормалізації суспільних відносин. Подібність цих термінів полягає і у тому, що поняттям «шкідливість», як і шикана, охоплюються дії особи, виключна мета яких – заподіяти шкоду іншій особі. Водночас відмінність «шкідливості» від зловживання правом полягає у тому, що зловживання правом прямо вказує на наявність в особи права, яке здійснюється на шкоду, тоді як в терміні «шкідливість» акцентується увага не на наявності в особи права і факті його здійснення, а на діянні особи і його об'єктивній стороні.

Позитивним в англосаксонській правовій системі є, звичайно, те, що об'єктивна сторона «шкідливості» характеризується більш конкретно і визначено, тоді, як у нашій правовій системі розглядаються лише ознаки неправомірної поведінки. Проте в цілому зміст поняття «шкідливості» у Великій Британії і США повністю не розкрито і віддано на розсуд суду для створення нових прецедентів.

Підводячи підсумки, варто відзначити, що хоча в англосаксонській правовій доктрині й існує певна система принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, але все ж таки вона базується на прецедентному праві, що дещо викривлює основоположну роль норм-принципів і схиляє правозастосовців до орієнтування на прецедент, а не правову норму. Незважаючи на відсутність можливості повноцінної інтеграції правових систем, все ж таки можна помітити позитивні сторони у специфіці використання норм-принципів. Зокрема, виходячи із доктрини позитивної відповідальності та неможливості застосування покарання за аналогією права чи аналогією закону, ми пропонуємо більш чітко визначити неправомірну поведінку, за яку наставатиме відповідальність у разі порушення норм-принципів. Це дасть можливість оперувати об'єктивними правовими нормами і зменшить необхідність керуватись «оцінними категоріями», такими як «шкідливість», «справедливість» тощо.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Baker J.* Why the history of English Law has not been Finished // *The Cambridge Law Journal*. – 2000. – Vol. 59. – Part 1.
2. *Марченко М. Н.* Курс сравнительного правоведения / М. Н. Марченко. – М.: Городец-издат, 2002.
3. *Давид Р.* Основные правовые системы современности (сравнительное право) / Р. Давид, К. Жоффре-Спиноза. – М., 1967.
4. *Гражданское право* : в 2 т. – Т. II. Полутом 1 : учеб. / В. В. Витрянский, В. С. Ем, И. А. Зенин и др. ; отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: БЕК, 2000.
5. *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1972.
6. *Цвайгерт К.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т. 2. / пер с нем. ; К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Международные отношения, 2000.
7. *Шант Я.* Основы гражданского права Германии / Я. Шант. – М.: БЕК, 1996.
8. *Ансон В.* Договорное право / под общ. ред. и с предисл. О. Н. Садикова. – М.: Юрид. лит., 1984.
9. *Сулейманов М. К.* Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории) / М. К. Сулейманов. – Алма-Ата: Наука, 1987.
10. *Степняк Л.* Проблемы свободы договоров и ответственности в обобществленном обороте // Современное польское право. – 1981. – № 4.
11. *Мусияка В. Л.* Правовые основы предпринимательской деятельности / В. Л. Мусияка. – Харьков.: АО Бизнес-Информ, 1995.
12. *Зыкин И. С.* Договор во внешнеэкономической деятельности / И. С. Зыкин. – М.: Международные отношения, 1990.
13. *Holdsworth W.* A History of English Law / W. Holdsworth. – London, 1923.
14. *Халфина Р. О.* Договор в английском гражданском праве / Р. О. Халфина. – М., 1959.
15. *Мозолин В. П.* Договорное право в США и СССР. История и общие концепции / В. П. Мозолин, У. А. Фарнсворт. – М., 1988.
16. *Матвеев Ю. Г.* Англоамериканское деликтное право / Ю. Г. Матвеев. – М., 1973.
17. *Белов А. П.* Злоупотребление правом во внешнеэкономической деятельности / Право и экономика. – 2000. – № 3.
18. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Авилов Г. Е., Вильданова М. М., Гайдаенко Н. И., Залесский В. В., и др. ; редкол.: Булошников М. Я., Залесский В. В. (гл. ред.), Касаткина Н. М., Петухов В. Н., Сакович О. М. – М.: Норма, 2000. – 648 с.
19. *Гражданские и торговые кодексы зарубежных стран.* Сб. законодательства : учеб. пособ. / под ред. С. Н. Медведева, С. О. Звонков. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 1999.

Цюкало Ю. В. Принципы осуществления субъективных гражданских прав в англосаксонской правовой системе

Определены особые закономерности функционирования принципов осуществления субъективных гражданских прав в англосаксонской правовой системе и установлена правовая природа наиболее важных из них, в частности принципов разумности, добросовестности и справедливости, свободы выбора поведения в осуществлении субъективных гражданских прав, свободы договора, недопустимости злоупотребления субъективными гражданскими правами. Указывается на особенности правового регулирования прецедентным правом.

Ключевые слова: разумность, добросовестность, справедливость, свобода волеизъявления, злоупотребления, шикана

Tsyukalo Yuriy. Principles of subjective civil rights in Anglo-Saxon legal system

Special patterns of subjective functioning principles of civil rights in Anglo-Saxon legal system are defined and the legal nature of the most important ones is set. These include such basic principles as the principle of reasonableness, good faith and justice, the principle of freedom of choice behaviour in the subjective civil rights, freedom of contract principle, the principle of inadmissibility of abuse subjective civil rights. Feature is indicated on the regulation case law.

Key words: rationality, integrity, justice, freedom, abuse, chicanery